

ТРАПЕЗА, ОТОЧЕНА СВЯТІСТЮ

"І будеш ти їсти і наситишся,
і поблагословиш Господа,
Бога свого, у тім добрім
Краї, що дав Він тобі"
(Повторення Закону 8:10)¹

Приводом для вивчення цієї теми і написання статті став один з експонатів унікальної колекції "Гудаїка" Музею історичних коштовностей України. На перший погляд - звичайна срібна лохань з маленьким написом, зовні вона не відрізняється особливою ошатністю, а насправді є унікальним ритуальним предметом, якому надана важлива роль в обряді традиційної єврейської трапези.

Згідно всім повелінням і законам Тори, а також законам, які встановлені мудрецьми, у єврейського народу здавна існує звичай улаштувати трапезу для гостей. Відомо, що у Торі містяться 613 міцв (заповідей), які заповідавав Господь. З них 248 (за кількістю органів тіла - заповіді повелінь, "міцва асе", тобто ті, які зобов'язують робити будь-що; і 365 (за кількістю днів сонячного року) - "міцва ло таасе", тобто заборон "... Чому надано двісті сорок вісім заповідей - повелінь? Щоб кожен орган наче говорив людині: зроби через мене міцву, а кожен день року наче говорив: не опоганюй мене гріхом" (Рамбам Книга Міцвот)².

Міцви розподіляються на два види: обов'язки людини перед Богом і обов'язки її перед ближніми. Ібн-Езра³ писав у своїх Коментарях до Тори⁴ (Вихід 20:1): "Маєш знати, що є два рода міцв. Перший - міцви, які Господь укоренив у серцях всіх розумних людей, другий рід - міцви, зміст яких прихований, і не пояснюється навіть вони надані. Проте не існує міцв, які, унаси Господи, суперечили б розуму".

У єврейського народу з давніх часів існує звичай улаштувати трапезу для гостей у день важливої родинної події. Звичайно така трапеза пов'язана з виконанням важливої міцви - "сеудат міцва". Так Авраам улаштував бучний бенкет у той день, коли Іцхака відняли від грудей матері⁵.

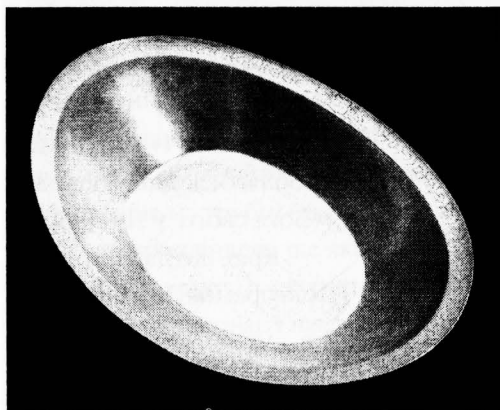

Рис. 1: Лохань для омовіння рук (ДМ-7258). 1810 р. Волинь або Поділля. МІКУ

повинна двічі вимити руки водою: перший раз перед трапезою, а другий - після неї. З цією метою використовувались спеціальні предмети.

Унікальний зразок лохані для омовіння рук зберігається в колекції Музею історичних коштовностей України (ДМ-7258)⁶ (Рис. 1). Ця ємність (38,4x28x8,2 см) овальної форми, зі срібла з гладкою дзеркально відполірованою поверхнею з високим гладким бортом з відігнути

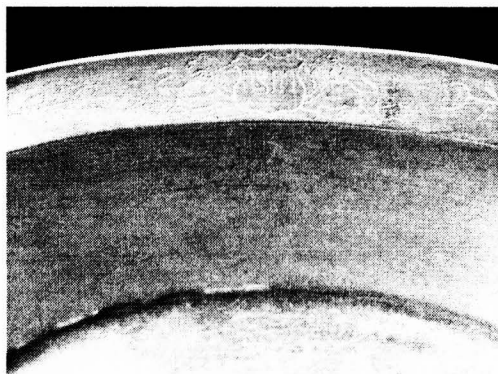

Рис. 2: Фрагмент лохані (ДМ-7258) з написом івритом "Омий. 1810 рік". МІКУ

Рав Аха бар Яков (Тома LXXV) сказав: "Спочатку Ізраїль був подібний до курей, які розривають гнойні купи, поки не прийшов Мойсей і не визначив їм час для трапези: "І сказав Мойсей: "Довідаєтесь, як увечорі Господь дасть вам м'яса на їжу, а рано хліба на насичення" (Вихід 16:8).

У талмуді та мідрашах багато говориться про звичаї трапези, зокрема, як треба поводитися за столом.

Приймаючи їжу, людина вінцем, вздовж його стрічкового краю у техніці неглибокого гравірування рослинний візерунок з ідентичних мініатюрних стилізованих тюльпанчиків на прямій стеблинці з двома овальної форми листочками. Посередині вгорі - фігурний гравірований щит з написом івритом, який фланкують леви, внизу - гравірована композиція з рослинним візерунком. Напис

"Омий! 1810 рік" (Рис. 2) свідчить про функційне призначення лохані. На зворотному боці дна є клейма МХБ - клейма невідомого майстра, ГО - клеймо невідомого майстра, 12 - клеймо проби срібла. Очевидно, лохань була зроблена в майстерні на території Волині або Поділля.

Срібні лохані безумовно були дуже коштовними і їх використовували лише в багатих родинах для обряду омовіння рук.

Перше омовіння рук мудреці назвали "перші води", а друге - "останні води". Якби ці заповіді були отримані лише заради чистоти рук та їжі, цього було б достатньо: щоб ми не були схожі на звірів, які шматують їжу брудними лапами і глитають її разом з гряззю. І щоб ми не піднімались із-за столу з руками, до яких поприставали залишки їжі, і не забруднювали ними все, до чого торкаємося. Взагалі, ці заповіді, як і всі заповіді, які надав Всевишній - надані не лише заради очищення тіла, а й ще і заради очищення душі, заради святості Духа людського, який підноситься у височінь. Людина зобов'язана зробити свої руки чистими до омовіння, і омиває вже чисті руки.

Крім змісту цієї заповіді і численних її тлумачень, є ще прекрасний натяк на те, що представляє собою омовіння рук. Коли єврей, який збирається сісти до столу та прийняти їжу, миє чисті руки і підіймає їх догори, під час цього він нібито свідчить про себе: всі мої справи, вся моя робота, які робили ці руки заради цієї трапези, чисті, вони не мають ні грабежу, ні шахрайства; я не їду їсти руками, забрудненими грабіжництвом та розбоем, руками скупими - я не відвертався від бідного, проте годував його своїм хлібом, мої руки чисті раніше, до того, як я збираюсь їсти, - моєю працею, працею моїх рук я існую і годуюсь!⁷

І не на самоті їм я свій хліб: бідняк і жебрак сидять разом зі мною за моїм столом або їдять за своїм столом те, що придбано на мої гроші!

Чистота рук людини не з'являється сама по собі: скільки випробувань треба пройти, скільки разів приборкувати своє я, і освящати свою душу поки руки її не стануть зовсім чистими, а справи гідними того, щоб спокійно користуватися їх плодами, плодами чистої праці!

Закінчивши свою трапезу, прибрав зі столу - тепер зверни увагу на те, щоб не дати наповненому шлунку заслонити від тебе страждання тих, хто голодний, нехай твоя насичена плоть не приведе тебе до гордовитості і непокірливості. "І розжирів Йешурун, тобто єврейський народ, і

став бунтувати", - так записано у Торі, і кожному з нас загрожує безпека посковзнутися на цій сходинці, не витримати цього випробування⁸. Тому що навіть коли сама трапеза відбулася у чистоті і святості, наслідки її можуть привести до духовного ожиріння, нечутливості і жорстокості, пихатості і відданості лише плотським інтересам тіла. Все це - нечисте і соромне - ховається у серці людини, і породжується насиченим брюхом. Тому друга заповідь - повторне омовіння рук після їжі - нагадує людині, що і зараз вона потребує очищення від скверни і нечистоти, яка може виникнути після їжі - якою б чистою і святою вона не була.

Чистий стіл. 3 дня створення Першої людини Всевишній дав їй "дух життя" і примусив постійно відновлювати свою життєву енергію їжею та питвом. Проте з самого початку існування людини на землі плоть інших живих істот не була надана їй в їжу. Минуло 1657 років, і всі ці роки людина не знала смаку м'яса. Десять поколінь - від Першої людини і до того моменту, коли Ной вийшов з ковчега і приступив до будівництва нового світу - людина володарювала над усіма тваринами від диків звірів до земляних черв'яків, проте не мала права вбивати їх, щоб жититися їхньою плоттю. Майже третя свого існування людство не вживало м'яса і зовсім не потребувало цього виду їжі. Використовувати в їжу плоть скоту, звірів і птахів було дозволено людині після того, як на землі зсохли води потопу, і Ной з синами вийшли з ковчега⁹.

Багато обмежень і правил мають євреї відносно м'ясної їжі, і обмеження ці спрямовані на збереження їжі у святості і чистоті.

З моменту надання Тори Ізраїлю¹⁰ - усім синам Ізраїлю і всім нащадкам їхнім до закінчення світу стали заборонені в їжу всі тварини, звірі і птахи, яких Тора визначає нечистими - забороною буквальною, суворою і непорушною. Ці тваринні істоти ніколи не піднімались на жертovníк і не визнавалися придатними для жертвування, навіть в часи Ноя. Жертovníк створений для того, щоб оживляти світ, освітлювати його, а всі ці нечисті тварини, звірі і птахи рвуть, шматують, розривають і несуть смерть в світ або ж за природою своєю дикі, мутні і хмурі, тому принесення їх у жертву не викличе благословення з неба. Не придатні вони для жертovníка - і, нечисті вони для людської їжі. А той, хто вживає м'ясо нечистих тварин, переймає притаманні їм властивості, і сам стає грубою, безжалісною, хижею вбивцею.

Чистими вважаються тільки жуйні і парнокопитні тварини.

Десять видів вважаються чистими і мають обидві ознаки. Три з них - свійські тварини, сім - звірі: корова, вівця, коза, олень, газель, антилопа, гірський козел, серна, бизон, жираф.

У тексті Тори неодноразово говориться про заборону вживання в їжу крові. "А кожен чоловік і з Ізраїлевого дому та з прихоська, що мешкає серед них, який буде їсти кров, то Я зверну лице Своє проти тієї душі, що їсть вона ту кров, - і винищу її з-посеред народу її, бо душа тіла - в крові вона, а Я дав її для вас на жертovníка для очищення за душі ваші, бо кров та - вона очищує душу (Книга Левит 17: 10, 11). Всевишній загрожує порушникам цієї заборони. "А всяка душа, що їстиме падло та розшарпане серед тубільця і серед прихоська, нехай випере одягу свою й обмиється в воді, і буде нечистий аж до вечора, а потім стане чистий. А якщо він не випере, а тіла свого не обміє, то понесе свою провину" (Книга Левит 17: 15, 16).

Якщо тварина буде чистою, буде зарізана у відповідності з Торою, - кров її заборонена, а душа порушника знищиться. Навіщо все це? Тому що "кров - це душа", душа всього живого - у крові його, а душа не їсть душу, а кров надана людині лише для спокутування її душі, щоб потрапити на жертovníк і стати спокутою за людину: душа за душу. Заборона використання крові в їжу розповсюджується на кров тварин, звірів і птахів, проте кров риб і їстівних коників в їжу не заборонена.

Тора розглядає кров, як джерело життя, "тому що душа плоті - у крові" (Левит 17:11). Душа знаходиться в крові людини і тварини, і навіть після смерті залишається в крові (Буття 9:4)¹¹.

За концепцією мудреців, їжа, яку споживає єврей, справляє вплив не лише на його фізичний стан, а і на його душу.

Кров відділяють від м'яса перед приготуванням їжі шляхом просоловання. М'ясо добре промивають водою, щоб змити всю кров, яка видна на його поверхні. А потім м'ясо замочують на протязі півгодини, занурюють його повністю у воду кімнатної температури. Після цього м'ясо кладуть на спеціальну підставку для просоловання. Краща сіль для просоловання м'яса - середнього помелу (дрібна розчиниться, крупна відпаде). М'ясо під сіллю залишається цілу годину (інколи 18 хв. або 24 хв.).

Тора забороняє змішувати м'ясне і молочне. Заборона ця суворіша за інші, тому що таку суміш не лише заборонено їсти, а і приготування м'яса і молока разом також заборонено Торою.

Тричі Тора застерезує "Не вари козеняти в молоці його матері". Двічі у книзі Вихід та у Повторенні Закону, коли перераховуються заборонені види їжі¹².

Після молочного дозволяється їсти м'ясне, поперед прополоскав рота. У деяких общинах Східної Європи заведено дотримувати годинну перерву між м'ясною і молочною їжею. Найсуворіша традиція, яка заведена більшістю єврейських общин, приписує шести годинну перерву. Багато євреїв, вихідці з Німеччини, дотримуються трьохгодинної перерви.

Рибу не треба змішувати з м'ясним, тому що це вважається шкідливим для здоров'я. Її заведено їсти перед м'ясною стравою.

У кожному єврейському домі повинно бути два комплекти кухонного та столового посуду - для м'ясної та молочної їжі окремо. Мило і усе приладдя для миття посуду повинні бути у двох комплектах.

Скляний посуд, в якому не готують їжу, не усмоктує її смаку і якщо посуд гладкий і легко миється, його можливо використовувати напередмінно і для м'ясної, і для молочної їжі.

Є чотири види сарани, які Тора дозволяє використовувати в їжу, всі інші комахи (наприклад, мурашки, бджоли, мухи), а також черв'яки їсти заборонено.

На підставі вірша 1:29 у Книзі Буття всі овочі та фрукти дозволені в їжу, як з м'ясними, так і з молочними стравами, однак лише після того, як сумлінна перевірка показала, що в них немає черв'яків або личинок комах.

Особливі вимоги існують для металевого та скляного посуду. Наприклад, якщо він новий, щойно придбаний у магазині (навіть єврейському), проте виготовлений неєврейськими руками, він потребує омовіння у мікві, морі або річці напередодні його використання в єврейському домі. Це омовіння надає йому святості, яка характеризує єврейський дім.

Суть і мета законів про їжу не пояснюються у П'ятикнижжі, хоча очевидний їхній зв'язок з поняттям "святості" (Вихід 22:30; Левіт 11:44, 45; Числа 14:21), яке можливо порівняти з різними формами табу, які

побутували у більшості народів давнини.

Запропоновані інтерпретації законів підкреслюють їхнє етичне, педагогічне, психологічне і гігієнічне значення. Автор послання Арістея¹³ убачає в біблійних приписах кашрута намір викликати у людини почуття необхідності справедливого і гуманного ставлення до ближнього. Так, заборона використовувати в їжу хижих птахів покликана, за його думкою, навчити людей не жити хижацтвом и не гризти ближнього.

Філон Олександрійський вважав, що тварини, яким властиві хижацькі інстинкти, заборонені в їжу для людей, щоб у них не проявились ті самі інстинкти. (Особливі закони 4:118).

Законовчителі Талмуда, не намагалися дати цим приписам раціональне пояснення, вони вважали їх правилами, які підсилюють мораль (Буття Р.44:1; Лев Р. 13:3).

Каббалісти Йосип Джикатила (1248 р. - перша третина 14 ст.) і Менахем Реканаті (кін. 13 - поч. 14 ст.) вважали, що їжа впливає не лише на тіло, а і на душу, робить жорстоким серце і притуплює кращі людські якості.

Маймонід Рамбам - вважає, що мета приписів кашрута¹⁴ - навчити людину задовольнятися малим в т.ч. в їжі та питві, але пропонує також гігієнічні пояснення законам кашрута (Наст. 3:48) : всі види забороненої їжі шкідливі для здоров'я.

Релігійний мислитель XIX ст. Шимшон Бен Рафаель Гирш¹⁵ вважав, оскільки тіло є сполучною ланкою між навколишнім світом і розумом, слід огороджувати людину від розвитку плотських схильностей, до яких приводить вживання тваринної їжі. Тому він пропонує надавати перевагу рослинній їжі.

Етичне пояснення законам кашрута дає Авраам Ієгошуа Хешел¹⁶ (Рис. 3). Коза постачає людині універсальний продукт - молоко, єдиний продукт, в якому містяться всі необхідні людині

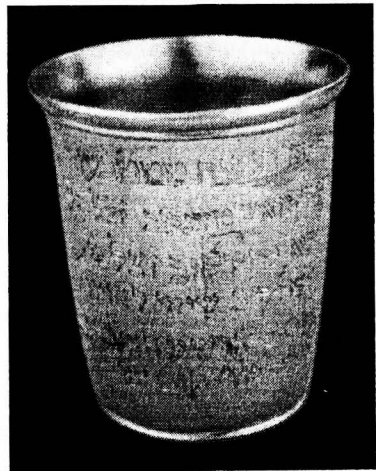

Рис. 3: Кидушний стакан (ДМ-7335). Середина XIX ст. Поділля. МІКУ

речовини, тому варення козеняти у молоці матері - це акт невдячності по відношенню до тварини.

В ортодоксальних общинах додержання кашрута забезпечується систематичним наглядом за ритуальним забоем худоби і птиці, а також за м'ясними крамницями, ресторанами і готелями, які зобов'язані розмістити на видному місці посвідчення місцевого або центрального раввінату про кашрут.

Консервативний іудаїзм вважає закони кашрута необхідними, вважає в них глибокий духовний зміст¹⁷.

Глибоке духовне значення мають трапези: ритуальні і обов'язкові. Сеудат міцва - ритуальна трапеза, улаштовується, коли освячують новий місяць. За словами Рамбама до ритуальних відносяться трапези заручення і весілля, трапезу обряду обрізання, викупа сина - первістка і бар-міцва, трапези у зв'язку з завершенням вивчення трактату, у зв'язку з уселенням у новий будинок та інші. В середні віки у багатьох місцях улаштовували обрядову трапезу в день, коли хлопчик починав у Хедері вивчати Тору.

До обов'язкових трапез - сеудот хова - відносяться три трапези у Суботу, інколи декотрі додають до них трапезу "проводів цариці" на виході Суботи. До святкових відносяться чотирнадцять трапез, які євреї зобов'язані відвідати у куці (сукка). Трапеза напередодні Йом Кипур і трапеза Пурім вважаються трапезами міцви. Проте трапеза Хануки вважаються трапезою міцви лише тоді, коли під час неї розмовляють на релігійні теми і співають релігійні пісні.

Особливою чарівністю відрізняється трапеза "сейдер", яка улаштовується у кожному єврейському домі і в громадських залах у ніч на п'ятнадцятий день місяця Нісан. Це пасхальна трапеза, вона проводиться за особливим обрядом і супроводжується читанням Агади, якій містяться сказання, пісні і мідраші про Вихід з Єгипту. Ореол святості озорує застілля.

Ритуал Седера детально розроблений багато віків назад і зафіксований у пасхальній Агаді¹⁸.

Керує Седером і проводить його голова сім'ї. До святкового столу запрошують крім рідних і знайомих, також бідних, не імущих, обслугову,

сімейні - нежонатих. Обов'язково роблять мацу. Маца - це особливий вид хліба, тісто якого не встигло закиснути до випічки, тобто між замісом тіста і випічкою хліба пройшло 18 хвилин. Маца - це водночас символ свободи і рабства.

Під час Виходу з Єгипту євреї були змушені залишити його поспіхом, з причини остороги, що єгиптяни будуть переслідувати їх. Євреї не мали часу на виготовлення хлібу звичним способом. Тому з одного боку, маца - це пам'ять і символ свободи, а з іншого - вона є символом рабства, як самий простий вид хлібу, хліб бідняків.

Окрім опрісників, які приготовлені на вечерю, перед хазяїном стоїть особливе столове приладдя з трьома цільними опрісниками, які завернуті в серветку (нижній - Ізраель, середній - Леві, верхній - Коген).

На пасхальний стіл подається блюдо з різними видами їжі, які символізують відмінні особливості свята. Серед цих символів марор, лист салату або його корінь, які мають гіркий смак. Вживання марора призначене нагадати і надати можливість відчутти гіркість тяжкого життя в єгипетському рабстві.

На особливому пасхальному блюді також подають "зероа" - пропечений шматок м'яса з кісткою - пам'ять про пасхального агнця; "бейца" - круте яйце, емблема святкової жертви; "харосет" - суміш з тертих яблук, горіхів, кориці и вина. За своїм зовнішнім виглядом вона нагадує глину, з якої ізраїльтяни робили в Єгипті цеглу; "карпас" - селера, петрушка, картопля, цибуля або іншу їстівну городню зелень; "хазерет" - розтертий хрін.

Особливою ошатністю та різноманітністю відрізняється спеціальний посуд для пасхального седеру.

Спеціальний посуд для маці та пасхальної їжі має своєрідну форму, виготовляли його з різних матеріалів і використовували лише під час пасхальної трапези.

Особливий інтерес являють пасхальні тарілки, які робили у відомому центрі Любичі Королівській у другій половині дев'ятнадцятого - початку двадцятого століть (1855-1911 рр.) (Рис. 4). На протязі порівняно невеликого періоду існування фаянсового виробництва в Любичі

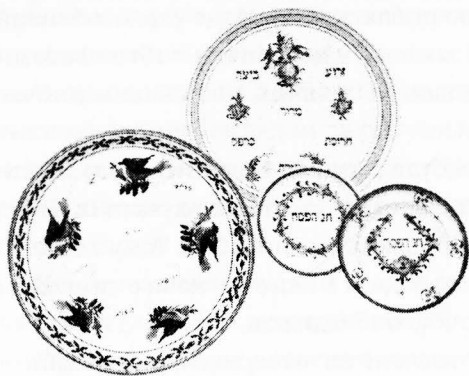

Рис. 4: Седерний посуд. Друга половина XIX - початок XX ст. Любич Королівська. Львівський музей етнографії та художніх промислів

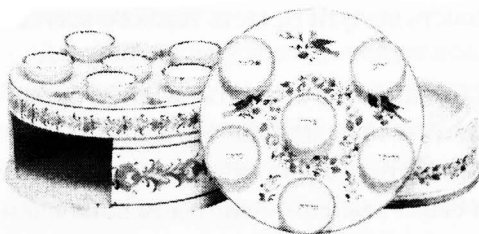

Рис. 5: Коробка для маці та седерний посуд. Друга половина XIX - початок XX ст. Любич Королівська. Львівський музей етнографії та художніх промислів.

Королівській сформувався центр, де створювали речі особливого радісного емоційно-образного характеру.

Найбільш об'ємним і неординарним виробом Любич Королівської є саме дво ярусна пасхальна коробка для маці¹⁹ (Рис. 5). Вона зроблена у вигляді широкого низького циліндра-барабана, відкритого з одного боку, щоб була можливість під час святкової трапези бачити мацу, яка знаходиться всередині.

На верхній пласкій поверхні знаходяться шість сферичних мисочок, на внутрішній поверхні кожної з них є напис івритом - назва обрядової їжі, яка буде в них знаходитися під час пасхального седера.

З цією ж метою, але в більш скромному варіанті подавання до столу символічної обрядової їжі використовувалися тарілки для

седера з написом івритом назв їжі: зероа, бейца, марор, харосет, карпас, хазерет²⁰.

Під час пасхальної вечері кожен пив не менш чотирьох бокалів вина. Над бокалом вина проголошується "кидуш" (молитва благословення та освячення) "Внимаєте, Господа, наставники и учителя мои! Бла-

гословен, Ты, Господи, Боже наш, Царь Вселенной, сотворивший плод виноградной лозы".

Святкова вечеря, під час якої п'ють вино більш дозволених чотирьох бокалів, повинен бути закінчений до півночі, тому що, під час існування Храму, пасхальна жертва вживалася до півночі.

Коллективне читання Агади - сказання про Вихід з Єгипту - обов'язкова традиція пасхального седера. Голова родини, який здійснює пасхальний обряд, підіймає тарілку з опрісноками і урочисто промовляє: "Вот скудный хлеб, который ели отцы наши в земле египетской. Каждый, кто голоден, пусть придет и ест. Каждый, кто нуждается, пусть придет и участвует в пасхальной трапезе. В этом году - здесь, в будущем году - на земле Израиля. В этом году - рабы, в будущем году - свободные люди"¹.

Слід зробити пасхальну трапезу особливою, щоб спонукати дітей до питання: "Чим відрізняється ця ніч від усіх ночей?". І тоді, розповісти їм, що відбулося і що змінилося в цю ніч. І треба почати зі смутку і завершити радістю. "І пам'ятай, що рабом ти був" (Повторення Закону 5:14), тобто наче ти сам був рабом і вийшов на свободу, і врятувався.

Пасхальній трапезі надано більше уваги, враховуючи її особливе місце серед усіх обрядових єврейських трапез. Але треба пам'ятати, що в іудаїзмі кожній ритуальній трапезі відводиться велика роль, тому що це не просто звичайний прийом їжі, це водночас символ історії, релігії, який спрямовує на духовне зростання. Зрозуміло, чому саме і предметам, супроводжуючим трапезу, відводиться таке важливе місце.

---

¹ Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Видання місійного товариства "Нове життя". Україна, Кемпус Кемпус Крусейд фор Крайса. Київ. Україна. 1992. С. 190

² Рамбам - аббревіатура імені рабі Моше Бен Маймона. 1135-1204 рр. Каїр, найвидатніший равнінстичний авторитет і кодифікатор Галахи, філософ, вчений, лікар. Див.: Краткая еврейская энциклопедия: в 9 т. Иерусалим. 1990. Т. 5, кол. 36

³ Ібн-Езра - Аврахам. 1089-1164? рр. Тудела, Іспанія. Єврейський поет, філософ, коментатор Біблії, астроном, лікар. Див.: Краткая еврейская энциклопедия: в 9 т. Иерусалим. 1982. Т. 2, кол. 592

⁴ А. Ибн Эзра. Толкования кн. Исход в комментариях А.Ибн Эзры к Пятикнижию. Неаполь. 1488. Еврейская национальная и университетская библиотека. Иерусалим

⁵ Книга Буття 21:8

⁶ Див.: Thora und Krone. Wien. 1993. Кат. № 110. С. 255-257

- ⁷ Элиягу Ки-Тов. Ты и твой дом. Шамир. Иерусалим. 5755 (1995). С. 174
- ⁸ Элиягу Ки-Тов. Ты и твой дом. Шамир. Иерусалим. 5755 (1995). С. 175
- ⁹ Книга Буття 8:17
- ¹⁰ Книга Вихід 35:1-20
- ¹¹ Краткая еврейская энциклопедия: В 9 т. Иерусалим. 1988. Т. 4, кол. 211
- ¹² Книга Вихід 23:19, 34. Книга Повторення Закону 14:21
- ¹³ Твір іудейсько-олександрійської грецької літератури 285-246 рр. до н.е.
- ¹⁴ Кошер - придатний, підходящий - термін равіністичної літератури, означає відповідність вимогам Галахи
- ¹⁵ Див.: Краткая еврейская энциклопедия. В 9 т. Иерусалим. 1982. Т. 2, кол.138. Шимшон Бен Рафаель Гириш 1808, Гамбург. 1888 р. Франкфурт-на-Майні), равін і письменник, засновник так званої неортодоксальної течії єврейства
- ¹⁶ Видатний діяч хасидського руху ХІХ ст., з Меджибожа, Поділля. У зібранні МІКУ є унікальний експонат, справжня реліквія, який згідно напису на ньому він був зроблений з монет срібних, які зібрали видатні рабини-хасиди, серед них і Авраам Іегошуа Хешел. ДМ-7335
- ¹⁷ Краткая еврейская энциклопедия. В 9 т. Иерусалим. Т. 4, кол.213
- ¹⁸ Пасхальная Агада. Иерусалим. Пальфот Лтд. 1991
- ¹⁹ Treasures of Jewish Galicia. Tel-Aviv. 1996. p. 130
- ²⁰ Там само: р. 131
- ²¹ Пасхальная Агада. Иерусалим. Пальфот Лтд. 1991. С.11